

שם, כינוי קניין והלוואי הבלתי מיודע ארכאיזם בלשונם של הזז ועגנון

"למלם דודיק בלשונו כבדה ועמוסה", "הניח הגאון ידו אחת על ראש התינוק" - מובאות אלה מתוך "ביישוב של יער" מאת חיים הזז ו"יער ומלואה" מאת ש"י עגנון נראות כמכילות מהן ובהן סטייה מן הדקדוק השליט בעברית החדשה: שם בכינוי קניין שלוואו חסר תווית יידוע. אולם למרות הביטוי הפורמלי הזהה בשתי המובאות נראה שלפנינו שתי תופעות תחת אחת: הראשונה היא תיאור מצב (= "בלשונו כשהייתה כבדה ועמוסה) ואילו את השנייה יש לקרוא כאילו השם אינו מיודע והכינוי בא לקבוע שייכות בלבד (= "הניח יד אחת [שלו], או 'אחת מידיו"). הלוואי מן הסוג הראשון הוא אפוא לוואי מתאר ואילו השני הוא לוואי מצמצם. תופעה כפולה זו מצטרפת לשורה של ארכאיזמים דקדוקיים מן הספרות הקלסית הנוהגים בלשונם של הזז ועגנון. תפיסת הלשון של שני סופרים אלה וטעמם הסגנוני מכתיבים גם את העדפותיהם: הזז נוהג בסוג הראשון חופש גמור בכרית המילים ואילו עגנון מעדיף את התופעה השנייה המגבילה את השימוש באוצר המילים.

פתח דבר

רשימה זו עוסקת בארכאיזם¹ הנוהג בלשונם של שני סופרים שתקופת יצירתם חופפת במידה רבה, ודמיון רב ניכר במקורות ההשפעה והשאיילה שלהם:
א. המחזה דודיק באגרופו מלוכלך את הדמעות מעל עיניו (חיים הזז, ביישוב של יער: 161).
ב. ורגלו אחת של עץ היא (ש"י עגנון, אורח נטה ללון: 132).

→ הארכאיזם הזה שבו נשמט לכאורה היידוע מלוואו של שם מיודע מוכר ←

* באיסוף המובאות נסתייעתי במאגרי המילון ההיסטורי. אני מודה לאקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגרים אלה. במובאות משל עגנון תהיה הפניה מלאה רק למהדורה המקובלת של כל סיפורי ש"י עגנון שנדפסה בארץ בשנים תשי"ז-תשכ"ב ולכרכים שהביאה אמונה ירון לדפוס אחרי מותו של אביו. בהפניות אחרות לא ייזכר מראה המקום המלא אלא אם המובאה איננה בנמצא במהדורת הכינוס הנ"ל. הדגשות במובאות באות עבה הן משלי.

1. סוגיות אלו ועוד סוגיות בשאלת הארכאיזם נדונו במאמר בשם "שילת הבינוני - ארכאיזם בתחביר בלשונם של הזז ועגנון", מחקרי ירושלים בספרות, יח (תשי"ט), בדפוס.

שם, כינוי קניין והלוואי הבלתי מיודע - ארכאיזם בלשונם של הזז ועגנון -

תדפיס מתוך
תלפיות שנתון המכללה
תשנ"ט-תש"ס

בדקדוק לשון המקרא ועוד יותר בדקדוק לשון חז"ל, אולם כדרך הארכאויזמים הוא זר לנוהגי הלשון המדוברת ואף חורג מכללי הדקדוק המוסכם על המוסקים. לפי תחושתו וידיעותיו של הקורא דובר העברית כינוי הקניין בשם מחייב את יידוע לווא: 'באגרוף המלוכלך', רגלו האחת'. יליווי לשון ארכאיים מאפיינים את לשונותיהם של הזו ועגנון כאחד ומבדילים אותם מרוב הסופרים בני זמנם. תופעות 'מזורות' כיוצא בזה שבכאן מסמנות מפגש של שלושה גורמים משפיעים בתרבות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים: 1. המודרניזם הספרותי על תביעותיו הצורניות, 2. שגשוג מחקר לשון חז"ל (חקר הדיאלקטים, מבטאי העדות וכו') ומתן לגיטימציה למסורות כתיבה חלופיות, 3. הדיבור העברי המתגבש המשמש לשון טבעית וסטנדרטית שממנה יכולה לשון הספרות להיבדל.

חיסרון מדומה

במאמרו "הא הידיעה בצירוף שם ולוואו" כתב בן-חיים (תשנ"ב: 434) על כללי הדקדוק ועל 'מורצי הגדר' והוסיף:

ש שהיוצא מן הכלל מדומה בלבד. כוונתי לחסרון הא הידיעה בכגון "בעבור הילד חי צמת ותבך" (שמואל ב', יב, כא), שאינו אלא כפי הכלל, כנאמר במירושו של רד"ק לכתוב: בעבור הילד כשהיה חי. והכלל הזה נוהג גם בלשון התנאים בכגון "המאכיל את בניו קטנים ואת עבדיו בין גדולים ובין קטנים" (תרומות ז, ג) או "הבא על הנערה מאורסה" (סנהדרין ז, ד - כתב יד קאופמן) [...] זאת אומרת: הנערה כשהיא מאורסה. אף נדמה לי, שבניסוח "סידר את המערכה גדולה מזרחה" (תמיד ב, ד), ובדומה לכך "את המערכה השנייה" (שם שם, ה) - כוונה יש בו: להיות גדולה, להיות שנייה, או כמורגל בלשוננו: בתור גדולה, בתור שנייה.

דבריו של בן-חיים, המסבירים תופעה תחבירית הזרה לאוזנינו, מבהירים לנו שההסבר המקובל לזרות זו, היינו חסרון הי"א הידיעה, אינו ממין העניין. דבריו מניחים כמובן את הדעת באשר לשימוש הלשון בתקופת המקרא או בתקופת התנאים, אולם אינם מסלקים את אי הנוחות שבמבנה זה בזמננו ואת הנטייה 'לתקן' ולהוסיף הי"א ללוואי הנראה לנו לוואי רגיל החייב בכל ההתאמות התחביריות. לפיכך ראוי לכוון תופעה זו בספרות העברית החדשה 'ארכאויזם'.

- הזו היה מודע יפה-יפה לתחושה זו בשעה שכתב ברומן "בישוב של יער" (תר"ץ):
- ג. ואמר מבית בליעתו מלא וסתום (בישוב של יער: 267); "עד שפתח בנגון זה ותנועה זו יזכרם-שלוש עפעף בעיניו ובריסייהן מטושטשים (בצלן של מלכויות: 3, טור 1)³.

2. אבל גם כתב: "זה הן בניו ובנותיו כשהם קטנים" (בצלן של מלכויות: 3, טור 2).
 3. ספרי הדקדוק (נראה גם המובאה מן-חיים) מביאים מקרים גם בלי כינוי, ומצאתי דוגמתם גם אצל הזו: "זהבם הירוק של משאוי הענפים מושכים באויר" (בישוב של יער: 267); "עד שפתח בנגון זה ותנועה זו מקובלת אצל החסידים" (שם: 345). גם אצל עגנון מצאתי: "יכיון שנושאים מבנותיהם של עמי הארץ

אצל עגנון תופעה זו נפוצה פחות, ואת שני המקומות שמצאתי (הדומים זה לזה) תיקן עגנון במהדורות מאוחרות:
 ה. שחתן בבית חמותו עשירה שמפנקים אותו ביותר - מוטב שארגילהו במאכלים טובים (תורה וגדולה, תרע"ב) אצתן בבית חמותו מפנקים אותו [...] (הכנסת כלה: עו).
 ו. שיוצאים לבית חמיהם עשיר עם הארץ שמניחים אתהתורה והולכים אחר הממון (אורח נטה ללון, ת"ש) - כיוון שנושאים מבנותיהם של עמי הארץ עשירים [...] הם מתרפים מן התורה (אורח נטה ללון: 176).

לוואי כבירה סגנונית

צירוף שם ולוואו הוא כידוע מבנה דו-משמעי (אורן, תשל"ט, 59-60). ברוב המקרים משמעות מילותיו והקשרו מסייעים לפרשו כאחד מן השניים: כלוואי מצמצם או כלוואי לא-מצמצם. המבנה שבו עוסקת רשימה זו - כמשתמע מדברי בן-חיים וכפי שניכר מן הדוגמאות - הוא סוג של לוואי מצב, ולוואי המצב הוא לעולם לוואי לא-מצמצם, והדו-משמעות אינה חלה עליו. מעיקרו אין אפוא לוואי זה בגדר חלופה סגנונית ללוואי המתאר הרגיל, המותאם בידוע לשם, אולם בדיעבד דווקא על דמיונו היחסי ללוואי המיועד עומד רושמו הסגנוני הארכאי המוזר.

לתופעה זו רווח ספרותי, שהרי לוואי מסוג זה אינו טובע איפון של קבע, היוצר ציפיות לאורך כל היצירה הספרותית, אלא מחזק את הרושם שיש כאן 'צילום' של מצב זמני, חולף:

- ז. החליקה בידה חמימה ונוגה על ראשו (בישוב של יער: 26).
- ח. מגחף מנפשו רחבה (שם: 28).
- ט. החליק הקסיר בידו מרופה על פי זקנו (שם: 276).

קביעה זו אינה תקפה בכל המקרים, ובסופו של דבר רק משמעות הצירוף קובעת את אופיו. רחבות הנפש, חמימות היד ורפיונה נראים כתיאורים היפים לשעתם בלבד, ואילו צבעי הפריחה, רכותו של זיו הכוכבים ומידת האדיקות של האמונה הן תכונות עומדות ואינן נתפסות כאפיונים זמניים:

- י. מחולפת היתה ממנו גם באמונתה אדוקה ויתרה (שם: 84).
- יא. רתתו כוכבים ורגשו בזיום רך וענוג (שם: 114).
- יב. מכוסות מלמעלן בפריחתם צהובה ולבנה של האילנות [...] משכו שלוליות מים ירוקות (שם: 156).

עשירים [...] הם מתרפים מן התורה" (אורח נטה ללון: 176), אולם עם/עמי הארץ הן צורות קפואות בין מיודעות בין שאינן מיודעות (השוו "יצר הרע קשה", בישוב של יער: 331). אלה מועטות הן ורשימה זו תעסוק רק בתופעה בעלת כינוי הקניין.

הכפלת הלוואי והעמדתו על שני מתאים ("אדוקה ויתרה", "צהובה ולבנה" וכו') מעמעם כמקצת את הרושם החריג. הקשר בין צמד הלוואים חזק מן הקשר שבין השם ולוואי⁴, וראיית הצמד כיחידה מורחבת מגדילה כביכול את המרווח שבין השם ולוואי ומחלישה במעט את הדחף לתקן ^{הצורה} בהתאם יידוע ללוואים.

המפגש התכופ עם המבנה - לפעמים פעמיים באותו המשפט עצמו - אף הוא מרגיל את הקורא בו:

יג. תעשה בי כנפשך, אם בידך נקיות אם בידך מסואבות (שם: 273).

יד. מזקנם ופיאותיהם, מבגדם ארוך ומלשונם ונמוסים שלהם, מפניהם בהולות ומטורפות וטורה הדרך שעליהם דומה עליך: עדיין ימי הביניים עושים בעולם (בצלן של מלכויות: 5, טור 1).

נושא, מושא והשלמה עקיפה

מה גורם לתחושת אי-התקינות? נראה שהסיבה לכך נעוצה בתפקיד התחבירי של השם שאליו מוסב הלוואי: השלמה אדורביאלית עקיפה (או חלק ממנה). על פי ספרי התחביר לוואי המצב (או תיאור המצב) מקיים זיקה אל הנושא או אל המושא בלבד (צדקה, תשנ"ח: 309-310). ואכן, במקרים אלה אין מתעוררת תהייה באשר לתקינותו - כמדומם בלשונם של הזו ועגנון:

טו. קומתו [-] ארוכה ודחוויה [-] קופצת ומשתפעת כלפי מעלה (בצלן של מלכויות: 4, טור 2).

טז. הכניס בו שני אגודליו [-] כפופים לתוך הכובע (אורח נטה ללון: 127).

בתנאים כאלה מקומו של הלוואי אינו קבוע וסדרם של רכיבי המשפט חופשי (שם: 310). גם חציצה בין השם והלוואי אינה נמנעת, כגון 'קומתו קופצת ארוכה ודחוויה...'; 'ארוכה ודחוויה קופצת קומתו...'; 'את שני אגודיו הכניס כפופים לתוך הכובע', 'כפופים אל תוך הכובע הכניס את שני אגודליו'.

לא אלה פני הדברים כאשר השם ולוואי המצב משמשים כצירוף יחס במעמד של השלמה אדורביאלית עקיפה (בלתי מוצרכת), כמו במתואות ג-יד⁵. במקרים כיוצא באלה, הנדירים אפילו בספרות

4. וסימננו: הנטייה המוכרת מכבר לידע את הלוואי הראשון בלבד בצורות לוואים כאילו תויות היידוע היא מילית זיקה.

5. למשל, המשפט "בודניק [...] נד בראשו כבוש ברצפה" (בישוב של יער: 258) הוא דו-משמעי. מכוח המבנה הוא עלול להתפרש כאילו כבוש מוסב אל נושא המשפט (בודניק) ולא אל ראשו, אולם ההכרות עם הצירוף האידומטי **כבש את ראשו** מאלצת לקרוא את המילים "ראשו כבוש" כרכיבים מיידים ומקשה על הבנה אחרת. לו נכתב 'בודניק נד בראשו מדוכא עד עפרי לא היה ניגוד בין המבנה לבין תוכן המילים והקשר שביניהם. צירופים כבולים מכתבים לפעמים מערכת חוקים משל עצמם. למשל, את המשפט "קשה היתה

הקלסית, לשוננו אינה סובלת שינוי בסדרם של השם ולוואי וגם לא חציצה ביניהם. בשל הגבלות תחביריות אלה, החלות על כל צירוף של שם ולוואי (שם), אנחנו נוטים לזהות את הלוואי בצירופים כמו "מבית בליעתו מלא וסתום" ו"בבית חמותו עשירה" כלוואי רגיל הצמוד לשם, ומתקשים בדרך כלל לראות אותו כלוואי מצב. חסרון תויות היידוע בלוואי במובאות ג-יד נראה לנו אפוא לא-תקני בעליל. לפיכך מאלפים השינויים שערך הזו ברומן "בישוב של יער" במעמד התחבירי של שם ולוואי:

יז. משובשת עשתה חלקת-היער באילנות מושלכים כהרוגים אלה על גבי אלה (תר"ץ: 131) <אילנות נחו מושלכים כחללים אלו על גבי אלו (תשי"ד: 17).

בעוד הנוסח הראשון (השלמה אדורביאלית עקיפה) אינו נוח לנו, הנוסח השני (נושא ולוואי מצב) אינו מטריד אותנו כלל⁶.

מה בין כינוי קניין ליידוע?

המבנה שתואר בפרקים הקודמים נפוץ במיוחד בלשוננו של הזו, המפגין כוח יוצר בניצול העושר המילוני וחירות בהפעלתו של עושר זה. התופעה שתואר בפרקים הבאים, המאפיינת את הזו ועגנון כאחד, בולטת יותר ומגוונת יותר דווקא בלשוננו של עגנון, כפי שנראה בהמשך.

יח. וקומץ בעינו אחת ומצמץ בעינו אחרת (בישוב של יער: 227).

יט. וקומקום קהוה שחורה בידו אחת ופרוסת צוקר בידו שניה (אורח נטה ללון: 167).

הצירוף "בידו אחת" ושכנוי נראים לכאורה כבעלי אותו המבנה כמו, למשל, "בידיך נקיות" (לעיל, מובאה יג). קרוב לוודאי שכך ראו זאת גם הזו ועגנון⁷. אצל הזו נמצא אפילו את שתי התופעות בכפיפה אחת:

כ. הוא כפרתו של הפריסטב, של צפרנו קטנה אחת שלו (דלתות נחשת: 32)⁸.

אולם למרות הדמיון החיצוני, היינו הפרת כללי היידוע במבנה שם ולוואי, יחשוף עיון

פגיעתם רעה של האיכרים בבודניק" (שם: 147) אפשר היה להחליף במשפט התקני רעה וקשה היתה פגיעתם של האיכרים בבודניק, אבל המשפט: רעה היתה פגיעתם קשה של האיכרים בבודניק, כבר היה מוחזק לא רק סטייה מן הצירוף הכבול אלא התחכמות בלתי מוצלחת.

6. ובכל זאת נמצא גם מובאות 'מטרידות' שבהן השם משמש מושא: "שאיך דעתו סובלתו אותו ואת תנועותיו טרדניות ומעשיו שמספר" (בצלן של מלכויות: 4, טור 2), או נושא: "זכורה לו ישיבת-טירוף שישב ואכילתו חטופה שאכל ונחנק" (בישוב של יער: 243); אפשר שאת ההסבר לכך יש לחפש בסוג הנשוא וביטיב הזיקה שבינו לבין לוואי המצב, ואולי גם בסדר המילים, אבל אין להרחיב כאן.

7. וכן גושן-גוטשטיין, תשי"ט: 74; סגל, תרצ"ו: 55; בנדויד, תשל"א: 639.

8. ובדרך אחרת גם "קומתו ארוכה ודחוויה קופצת ומשתפעת כלפי מעלה וכתפו אחת גבוהה מחברתה" (בצלן של מלכויות: 4, טור 2).

נוסף תשתיות תחביריות נבדלות.

מקובל לראות את המבנה שם ולוואי כגלגול של משפט שמני (ידיך נקיות=נושא ונשוא < ידיך הנקיות=שם ולוואי). אולם גלגול שכזה אינו מונח בשום אופן בבסיסו של הצירוף השמני "בידו אחת" (שם ולוואי מספר). זאת ועוד. נאמר למעלה שהיהתרי לחצוף בין השם ולוואי המצב מותנה במעמדו התחבירי של השם: נשוא ומושא מזה ('מותרי') והשלמה עקיפה מזה ('אסורי'). בצירופים מסוג "ידו אחת" אין כל התניה - רכיבי הצירוף "ידו אחת" אינם ניתנים להפרדה בכל תפקיד תחבירי שהוא; לדוגמה - נושא:

כא. וידו אחת על כובעו שלא ישמט מראשו (סמוך ונראה: 8).

כב. כתפו אחת זקופה וכתפו אחת שמוטה (דלתות נחשת: 56).

אם נקבל שהמספר **אחת** אינו נוהג כאן כלוואי מצב יוטל עלינו למצוא הסבר אחר לחסרון היידוע בו. מקובל לתאר את כינוי הקניין כמציין שני תפקידים: שייכות ויידוע. הדוגמאות מסיפורי הזו ועגנון מורות שכינוי הקניין אינו בהכרח מיידע, שהרי את הצירוף **ידו אחת** אפשר להמיר בצירוף הבלתי מיודע 'יד אחת שלו' או 'יד אחת' סתם (והשייכות מובנת מן ההקשר) מבלי לפגוע במשמעותו. 'תרגום' כזה של הצירוף מציג את המספר **אחת** (או **אחד**) כתווית סותמת (אגמון-פרוכטמן, תשמ"ב: 19, 84), ונוטל מכינוי הקניין את הכוח ליידע את השם. יעידו על כך מובאות שבהן נקט עגנון בשתי הדרכים כאחת:

כג. מניח הזקן עינו אחת על שלשלאותיו ובעין אחת הוא צופה למעלה מראשיהם (אלו ואלו: שפז).

כד. קודם ששכבתי לישון נטלתי פיסת נייר וכתבתי אל תעירו והנחתי בנעל אחת ממנעלי [...] ולא עוד אלא שנטלתי פיסה שנייה וכתבתי עליה אותם הדברים והנחתי בנעלי שנייה [אורח נטה ללון: 357].

מובאות אלה מלמדות שיידוע הלוואי, המתבקש כביכול מן השם והכינוי הקודמים לו, הוא עודף (לפחות מצד המשמעות). בדומה לפסוק "אם כנים אתם **אחיים אחד** יאסר בבית משמרכם" (בראשית מ"ב, יט) המתפרש: 'אח אחד משלכם', 'אחד מאחיים', גם במקרים הבאים השם אינו מיודע למרות הכינוי הדבוק לו:

כה. שהגדלה נשואה בעיר אחרת ואחותה אחת יושבת אצלה **ואחת** ברחה לרוסיה (אורח נטה ללון: 179='אחות אחת', 'אחת מאחיותי').

כו. וחתני אחד הוא דיין (אורח נטה ללון: 340='אחד מחתני').

חסרון היידוע מדומה אפוא גם בצירוף "ידו אחת" ודומיו. עם זה נבדלות שתי התופעות שבדין בסוג הלוואי הנוהג בהן: בצירוף **מהן** הקבוצה הראשונה ('בידיך נקיות') הלוואי הוא, כאמור, לוחץ מתאר, ואילו בצירוף מן הקבוצה השנייה הוא לוואי מצמצם (גם בהיותו ומספר מונה וגם בהיותו מספר סודר; ראו להלן). יתר על כן, חסרון היידוע הוא הוא הקובע שלפנינו לוואי מצמצם, שכן הצירוף כשהוא מיודע אינו פוסל הבנה כלוואי מתאר:

כז. ומביט עלינו בעינו האחת הטובה (לפנים מן החומה: 191).

כח. כה אמר האיש וקרץ בעינו האחת (אלו ואלו: צה).

הצירוף המיודע "עינו האחת" כשהוא לעצמו בלא עין **שניה** או **אחרת** בצדו⁹ עשוי להתפרש גם "עינו האחת והיחידה", ורק המשמעות הכוללת של ההקשר מונעת הבנה שכזאת. לא בכדי כתב עגנון: "וחתני **אחד** הוא דיין" (לעיל, מובאה כו), שהוא חד-משמעי, ולא יחתני **האחד** הוא דיין, שהוא דו-משמעי, ולא בכדי תיקן את הנוסח במובאות האלה:

כט. קם ונותן ידו האחת על מתניו וזוקף כתפו אחת למעלה (מעגלי צדק,

תרפ"ג); תוקן: ונותן **ידו אחת** על מתניו (אלו ואלו: שפה).

ל. ותקח את ידו האחת ותשיתה על לבה (בדמי ימיה, תר"פ); תוקן: ותקח

את **ידו** ותשיתה על לבה (על כפות המנעול: 7).

מספר סודר, מספר מונה

הבנת¹⁰ **ידו (רגלו, עינו וכו')** אחת משמשת בספרות חז"ל - שהיא המופת ללשונם של הזו ועגנון - בתפקיד מספר מונה, כלומר **אחת** כנגד **שתיים**¹¹:

לא. כדי שיאחז שנים בידו אחת דברי רבי יהודה ר' יוסי אומר אפילו אחד **בשתי ידיו** (סוכה ג ז).

לב. אמרו עליו על שמאי הזקן שלא רצה להאכיל **בידו אחת** וגזרו עליו להאכיל **בשתי ידים** (יומא ע"ז ע"ב).

וגם בתפקיד מספר סודר, כלומר אחד כנגד זולתו. 'הזולת' יכול שיהיה **אחד** (או **אחת**):

לג. וידו אחת על גבי התנור **וידו אחת** על גבי תבירו (ספרא, אחרי מות, ח).

לד. צדו אחד עב **וצדו אחד** קצר (בבא בתרא פט, ע"ב).

ויכול שיהיה **אחר**:

לה. אם נטל מחציו אחד שלושה טפחים ונתן על גבי **חציו אחר** שלושה טפחים טהור (אהלות יח ה).

לו. בית שצדו אחד גוי **וצדו אחר** ישראל צדו אחד בארץ **וצדו אחר** בחוצה לארץ (תוספתא נגעים ו ד).

9. השו': "היתה **עינו האחת** נתונה ביין המתוק והצלול והשניה מרפרפת כלפי כל פינות הבית" (ההסדר תרע"ב; תוקן: "היתה **עינו אחת** נתונה ביין ושניה בכלי הבית"; הכנסת כלה: קצה); "הניח בעל הבית את **ידו האחת** על כתפיו [...] ורמו **בשניה** ואמר (הכנסת כלה, תרצ"א; תוקן: "הניח בעל הבית את ידו על כתפיו [...] ורמו **בשניה** ואמר"; הכנסת כלה: מח).

10. ההבחנה מבנה/תבנית תידון בסוף המאמר.

11. אור, תשנ"ה: 188; אגמון-פרוכטמן, תשמ"ב: 154-156. אור מציין ש"עם השם יד יבוא כרגיל אחת לפני השם", כמו בלשון המקרא המאוחרת (סגל תרצ"ו: 100). מצאתי דוגמתו גם בלשוננו של עגנון - ולא רק עם השם **יד**: "רגע אחד הביט בי **ואחת ידו** לוקחת גמרא", "**באחת עיני** אני מביט בסידור **ואחת עיני** כלפי הצפור" (אלו ואלו: רלג), ולפעמים במשפט אחד שתי דרכים כאחת: "**באחת ידו** יוליד את האלופה **ובידו האחת** יתן אוכל לחסידה" (שם: רט). שני סיפורים אלה (ציפורי וכמורים) זרועים מאפייני לשון מקרא דווקא, ועגנון ראה כנראה נוהג לשון זה כמאפיין את המקרא ודומתני שכך הוא מצטייר גם בעינינו, דוברי העברית החדשה.

זיהויו של המספר כסודר או כמונה מותנה בסיפה. בלשונם של הזו ועגנון מצאתי את השימוש הסודר בלבד. הזו:

- לז. העביר הקסיר אילך ואילך **מכתפו אחת לכתפו אחרת** (שם: 280).
לח. נתאנה טבל מלבו וטלטל לו לקו'וח **מצדו אחד לצדו אחר** (שם: 322).
לט. חסידה לבנה [...] עומדת על **רגלה אחת** וכונסת **רגלה אחרת** (שם: 352).

עגנון:

- מ. **חציו אחד** נטלתי לי **וחציו אחר** נתתי לירוחם (אורח נטה ללון, ת"ש; תוקן: **חציו** נטלתי לי **וחציו** נתתי לירוחם, אורח נטה ללון: 205).
מא. וכשהוא מוציא **רגלו אחת רגלו שניה** נבעלת (הכנסת כלה: נו).
מב. וקומקום קהוה שחורה **בידו אחת** ופרוסת צוקר **בידו שנייה** (אורח נטה ללון: 167).

אבל שני השימושים - מונה וסודר - משמשים בהקשר אחד אצל עגנון בדרך מתחכמת-מיתממת ואצל הזו בדרך הלצה:

- מג. אלא שהחזן עמד על **שתי רגליו שלו** ואילו דניאל ב"ח **רגלו אחת** של עץ (אורח נטה ללון: 22; והקורא משלים: '...ואילו דניאל עמד על **רגל אחת** שלו כי **רגלו השנייה** של עץ').
מד. תרנגול קורא **בידו אחת** ואוזן [...] מעופף **בשתיים בידו אחרת** (בישוב של יער: 399; בזיקה לישיעהו).

כאשר רק הרישה מפורשת והסיפה נפקדת מתחשל לכאורה הניגוד בין מספר סודר ומספר מונה¹². עגנון:

- מה. והנה חסידה עומדת על **רגלה אחת** על שפת היאור (אלו ואלו: ר).
מו. על **הרצאתו אחת** אתעכב קצת (מעצמי אל עצמי: 123).

הזו:

- מז. מצמצץ הקסיר **בעינו אחת** (בישוב של יער: 237).
מח. לא היה אלא מוחיך **מלחיו אחת** בלבד ויושב (שם: 281).

בלשונו של עגנון משמש הלוואי אחר¹³ לציון הסיפה של המבנה גם כאשר היא אחידי שברישה אינו מפורש כמספר אלא כשם בלבד:

- מט. [...] ומבקש ממנו הסכמה על **ספרו**. [...] ומי יסכים על **ספרו אחר** (סמוך ונראה: 38).
נ. בשבוע הבא צריך וולצר **חברי** לנאום. [...] שבוע שלאחר שבוע צריך **חברי אחר** לנאום (שם: 259).

12. שהרי אין נפקא מינה למובאה מד אם נאמר שהחסידיה אינה עומדת על **שתי** (מספר מונה) רגלים או אם נאמר שהרגל **השנייה** (מספר סודר) מורמת. השוו לעיל, מובאה לח.

13. ולעתים רחוקות יותר גם **שני**: "נענע הרב את ידו ולא אמר ולא כלום. אחר כך הניח את **ידו שנייה** על ידי ועמד ושתקי" (אורח נטה ללון: 427). בדוגמה זו יחיד האחתי משתמעת מן העניין אך אינה נזכרת במפורש כלל.

נא. אבל **ילקוטי** קטן ואינו מחזיק מרובה. **וילקוטי אחר** מונח בעליה (שם: 206).

נב. רבי חיים [...] לא נסע לכפר אצל **בתו הנשואה, שבתו אחרת** חנה כתבה לו שהיא עומדת לבוא (שם: 393).

ראוי לשים לב: בקבוצה זו אין מסומניהם של השמות הנמנים (ספר, חבר, ילקוט, בת) בחזקת אחד מבין שניים כבדוגמאות שקדמו להם (יד, רגל, לחי, עין, חצי, צד).

הסימטרייה מופרת לא רק באמצעות השמטת הפרק השני אלא גם להפך, באמצעות הכפרת פרטים. בדוגמה יוצאת דופן מן הסיפור האנקדוטלי "כיבוד אבי", שבו מוכרים חמישה אחים זה לזה לכל המרבה במחיר את הזכות להביא כוס מים לאביהם הצמא, מכונים האחים הראשון והחמישי בתארים "בנו הגדול של אבא" ו"בן זקוניו של אבא"; האחים השני והשלישי הם כל אחד בתורו **אחיו אחר**, אבל האח הרביעי המבשר את הופעתו של האח החמישי בעל "שורות המחץ" שובר את המונוטוניות ומכונה **אחיו רביעי**:

נג. קרא [הבן הגדול] בקול ובנעימה, הבאת כוס מים לאבא [...] גילדון ומחצה. מי כאן נותן יותר? [...] נענה **אחיו אחר** ואמר שני גילדונים. קרא בנו הגדול של אבא בנעימה שני גילדונים כוס מים לאבינו [...] מי כאן נותן יותר? נענה **אחיו אחר** ואמר שני גילדונים ומחצה. [...] חזר בנו הגדול של אבא וקרא שני גילדונים ומחצה כוס מים לאבינו. אין כאן מי שנותן יותר? נענה **אחיו רביעי** ואמר שלושה גילדונים אני נותן [...]. (אלו ואלו: קצד).

חזרה, מחיקה ושינוי

לשון המובאות מן המקורות הקלסיים מקפידה לחזור על גרעין הצירוף באיבר השני. לא כך רשיי הנמנע (אולי בהשפעת נורמות לשון אירופיות) מחזרה על הגרעין בפעם השנייה. בשימוש הגרעין משמש הלוואי בלשונו כשם, ואפילו מיודע. רשיי אף מגוון במבחר השמות (**שנייה, אחרת, חברתה**):

נד. העלה את העבדים **בידו אחת ובשניה** היה מטפס ועולה (רשיי, כתובות סב, ע"א).

נה. למה הוא עושה מלאכה **בידו אחת שהאחרת** קטועה (רשיי, ערכין יט, ע"ב).

נו. הכה **בידו אחת** וקבלו **בחברתה** (רשיי שבת ה, ע"א).

גם אצל הזו ועגנון מסתמנות אותן התופעות. הגרעין 'נמחק' בהופעה השנייה:

נז. מתוך **שעינו אחת** פתוחה **ואחרת** קמוצה (בצלן של מלכויות: 2, טור 1).

נח. היתה **עינו אחת** נתנה ביין **ושניה** בכלי הבית (הכנסת כלה: קצה).

אחד הלוואים מיודע:

סוף דבר: מגמות שונות

הארכאיוס הוא תופעה בינטקסטואלית. בסטייתו מדקדוק ימינו הוא מודיע על זיקתו ללשון העתיקה, ואופיו למדני ומצטט. אולם אף-על-פי שאינו מקובל לא על הנורמה ולא על הסטנדרד בני זמננו הוא שואב הכשר לשוני ודקדוקי מסמכותו של קורפוס השאילה הקלסי ואף מקבל היתר מצד הספרות מכוח חירות המשורר (גושן-גוטשטיין, תשי"ט: 72, 74).

אבל כמו תופעות בינטקסטואליות אחרות אין הארכאיוס דומה בכל פרטיו לתופעה שהוא מחקה, ותמורות היסטוריות, יטעויות יוצרות' והסביבה הלשונית החדשה משפיעות על שימושו. המקרה שלפנינו ממחיש זאת היטב, שכן גם הבחינה ההיסטורית וגם הבחינה הדקדוקית מורות לנו, כאמור, שאין לפנינו תופעה אחת אלא שתיים (לוואי מצב מזה וכינוי קניין אינו מיידע מזה) ושחסרון היידוע בלוואי חסרון מדומה הוא בשתייהן. אולם גם אם ההסבר הבלשני מורה לנו זאת, הרי לפי תחושתנו חסרון היידוע חי וקיים, משום שאין בלשונו שלנו אופציה המשמיטה את ה"א הידיעה בתנאים כאלה (זו גם הסיבה ששתי התופעות נראות לנו כתופעה אחת). מאחר שהמבנה חסר היידוע ממלא אותה פונקציה תקשורתית כמו המבנה המיידע הרי הוא פנוי לצרכים סגנוניים. יש להניח שכמו כן גם הזו ועגנון¹⁸ ראו את שתי התופעות, שצורתן החיצונית ורושמן הסגנוני זהה, כשני גילויים תופעה אחת.

עם זה ראוי להכיר בהעדפותיהם השונות של שני הסופרים. בלשונו של הזו בולט עושרו של הסוג הראשון ואילו עגנון קושר חיבה דווקא לסוג השני.

נראה שההסבר להבדל זה נעוץ בהבדל שבין מבנה לתבנית¹⁹. לצירוף מסוג "נואם הקסיר מכרסו המלאה" (בישוב של יער: 209) הולם השם מבנה משום שאין בו רכיבים לקסיקליים משותפים עם צירופים אחרים בני דמותו, כמו בתי מאורסה, אביהם גוי (שמן המשנה) או בגדס ארוך, חמותו עשירה (כנמצא אצל הזו ועגנון). ואילו התבנית היא "מבנה + חלק (מהותי) ממילות הצירוף המקורי" ולכן היא הולמת את הצירוף מסוג ידו אחת, משום שהלוואי בצירוף השמני שייך - הן במקורות הקלסיים הן בלשונו של הזו ועגנון - לקבוצה סגורה המכילה שמות מספר (אחד, שני) או שם דומה-למספר (אחר). גם השם, גרעין הצירוף, בצירופים מסוג זה חוזר בדרך כלל על המוכר במקורות (ידו, רגלו, עינו, חציו, צדו)²⁰.

18. בספרות החול של המאה התשע עשרה מצאתי דוגמאות מעטות (משני הסוגים) בספרי המדע ובפובליציסטיקה: "שמה ינחו בנכבי מעמקים הרבה ממינם זה בצד זה בפיהם פתוח לצוד בו דגים" (שיינאהק: 230); "וגם הוא בחסדו האיר פניו אליהם ויסע לדרכו צלחה (ידיעה בלתי חתומה ב"המגיד": 158, טור ב); "לעמוד על רגלו אחד [!] ועל אצבעות ידו אחת" (בלוך: 77, עמ' ב); "אז הוא צריך להשליך המרובע בידו אחת בחזקה והכדור בידו השנית ברפיון" (פפנהיים: 19, טור ד).

19. הבחנה שהבחינו לעניין אחר טורי ומרגלית (תשל"ג: 119).

20. תנו דעתכם למובאה נג: "אחיו אחר" ו"אחיו רביעי", אבל "בנו הגדול" ולא יבנו גדול.

נט. ישב על מקומו כשעינו אחת קמוצה קצת ועינו השנייה מרפרפת עלי (אורח נטה ללון: 390).

אולם שלא כרשי"י - ואף ביתר אדיקות מן הנמצא בספרות חז"ל - חתר עגנון להשוות את צורתם של שני איברי המשפט¹⁴:

ס. אווז הוא בידו אחת את כף התבשיל ובידו אחת גמרא (עיר ומלואה: 184).

סא. קצהו אחד זקוף וקצהו אחד תלוי ויורד (אורח נטה ללון: 198).

נטייה זו נחשפת גם בחילופי הנוסח:

סב. רגלו האחת על הדום רגל-אשתו ושניה תלויה באויר (והיה העקוב למישור, תרע"ב: 14) < רגלו אחת על הדום רגלי אשתו ורגלו אחת תלויה באויר (אלו ואלו: עב).

סג. והראה בידו אחת על תמונת פרש אחד שבספר ובידו שניה על לבו (אורח נטה ללון, תרצ"ט) < והראה בידו אחת על תמונת פרש אחד שבספר ובידו אחת על לבו (אורח נטה ללון: 131).

חילופי הנוסח מלמדים על בחירה סגנונית מודעת. גם שינויים בדרך הציטוט מלמדים זאת. בשנת תרס"ט הביא עגנון בסיפורו "עגונות" מובאה מן הגמרא בשינוי לשון (אולי מן הזיכרון ולפי הרגלי לשונו): "מגרש את אשתו הראשונה, מזבח מוריד עליו דמעות". מאוחר יתר דייק ותיקן על-פי גיטין ד, ע"ב: "כל המגרש אשתו הראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות" (אלו ואלו: תריד).

ובכל זאת, עם כל חיבתו לתבנית חסרת היידוע (המשתקפת גם בחילופי הנוסח: מובאות כט, סא) לא פעם ויתר עליה עגנון במעבר ממהדורה למהדורה והעדיף לשונות אחרים מקובלים יותר ומודרניסטיים פחות¹⁵:

סד. בעינו אחת פגעו או בשתי עיניו פגעו? (אגרא דכלא, תרפ"ה) < עין אחת בלבד? (הכנסת כלה: מד).

סה. אלא שעינו אחת נפוחה כדי אגרופ (אגרא דכלא, תרפ"ה) < ואחת מעיניו נפוחה כאגרופ (הכנסת כלה: מג)¹⁶.

סו. הציץ בו המגיד בעינו האחת [...] ותיקן את המטפחת שהיתה קשורה לעינו אחת ונאנח (אגרא דכלא, תרפ"ה) < נתן אותו אדם ידו על עינו הנפוחה ונתן בו עינו הבריאה ונתאנח (הכנסת כלה: מג)¹⁷.

14. אלא אם היו סדר או היררכיה שמנעו חזרה זהה, כמו בדוגמה זו: "קינה ר' אברהם יצחק עינו אחת מחמת קורט פיה שעלה עליה. עם שהוא מקנה את זו נפל קורט של פיה לתוך עינו שניה (האש והעצים: קע).

15. דרכים אחרות אצל הזו: "הנעל האחת על רגלה והשניה בידיה" (שמואל פרנקפורטר: 123); "תמך את ראשו בכף ידו [...] ידו האחת נתלתה למטה כהה ומרופה" (בישוב של יער: 114); "שהיה בשעתו בפולמוס יפאן ויצא ממנו כשהוא חיגר באחת מרגליו" (דלתות נחשת: 180).

16. ולפעמים שני פתרונו ברכץ אחד: "קודם ששכבתי לישון נטלתי פיסת נייר וכתבתי אל תעירו אותי והנחתי בנעל אחת מנעלי [...] ולא עוד אלא שנטלתי פיסה שנייה וכתבתי עליה אותם הדברים והנחתי בנעלי שנייה" (אורח נטה ללון: 357).

17. ראו גם מובאה לט. מכל מקום אפילו שיש בכתביו פעמים רבות ידו האחת, וכן יד אחת וכדומה לא מצאתי שעגנון תיקן את התבנית ידו אחת לתבנית ידו האחת. ראו גם אור, תשנ"ה: 200.

עגנון מעדיף אמא את התבנית, הנסמכת על המקורות לא רק במבנה אלא גם ברכיביה המילוניים, ואילו הזז מבכר את המבנה, שהוא יצרני, חופשי ופתוח לאוצר מילים גדול. הקשר של עגנון עם מקורות השאילה שלו הוא ישיר, שקוף ומרוסן. לא כן הזז, הנוטל לעצמו את החירות ללוש בשאלותיו מן המקורות כבחומר ולצקת בהן תוכן חדש כפעם בפעם.

מקורות

שי בלוד, **שבילי עולם**, א, זאלקווא 1882.
חיים הזז, **בישוב של יער**, ברלין-תל-אביב תר"ץ.
בצלן של מלכויות, **מאזנים** (שבועון), ג (תרצ"ב), לב (כח בטבת), עמ' 2-5.
דלתות נחשת, תל-אביב תשט"ז.
שמואל פרנקפורטר, **התקופה**, כג (תרפ"ה), עמ' 81-134.
מתוך "בישוב של יער", **חיים הזז** (עורך: ש"י פנואלי), תל-אביב תשי"ד, עמ' 15-26.
המגיד, שנה א ליק תרי"ז.
ש"י עגנון - ראו הערת כוכבית.
שי פפנהיים, **יריעות שלמה**, א, דיהרנפורט תקמ"ד.
י שיינהאק, **תולדות הארץ**, ורשא תר"א.

ביבליוגרפיה

אגמון-פרוכטמן מ' (תשמ"ב). **הידוע והסתום**, תל-אביב: אגודת הסטודנטים באוני-ברסיטת תל-אביב.
אורטן ע' (תשל"ט). **המשפט הפשוט**, ירושלים: אקדמון.
אזר, מ' (תשנ"ה). **תחביר לשון המשנה**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית ואוניברסיטת חיפה.
בנדויד, א' (תשכ"ז-תשל"א). **לשון מקרא ולשון חכמים**, תל-אביב: דביר.
בן-חיים, ז' (תשנ"ב). הידוע בצירוף של שם ולוואו, **במלחמתה של לשון**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, עמ' 434-439.
גושן-גוטשטיין, מ' (תשי"ט). בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי, **לעגנון שי** (ערכו: ד' סדן וא"א אורבך), ירושלים: הועד הצבורי ליובל השבעים של ש"י עגנון, עמ' 63-75.
טורי, ג' וא' מרגלית (תשל"ג). דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול, **הספרות**, ד, עמ' 99-129.
סגל, מ"צ (תרצ"ו). **דקדוק לשון המשנה**, תל-אביב: דביר.
צדקה, י' (תשנ"ט). לוואי-מצב, תיאור-מצב או נשוא מצב, **מחקרים בתחביר ובסמנטיקה**, באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, עמ' 308-319.